
УДК 811.161.2'367.625

Валентина Фурса

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ТИПОЛОГІЯ ДІЄСЛІВНОГО КЕРУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

У статті схарактеризовано основні підходи до витлумачення граматичного керування в сучасній лінгвоукраїністиці. Проаналізовано типи валентно зумовлених керованих компонентів, залежних від дієслів найуживаніших лексико-семантичних груп: дієслів руху / переміщення, конкретної фізичної дії, давання, писання, повідомлення, мовлення, сподівання, загальної локалізації, чуттєвого сприймання, керівництва, володіння та ін. На основі встановлених різновидів керованих компонентів запропоновано типологію дієслівного керування. Визначено чинники, що впливають на кількісний та якісний склад типових керованих іменників.

Ключові слова: дієслівне керування, валентність дієслова, лексико-семантична група дієслів, керований іменник, об'єкт, адресат, інструменталь, локатив, відмінкова форма, прийменниково-відмінкова форма.

У лінгвоукраїністиці сформувалося два підходи до витлумачення граматичного керування — широкий та вузький. Згідно з першим підходом, узвичаєним у мовознавстві, керуванням називають такий синтаксичний зв'язок між головним (опорним) і залежним (керованим) словами, коли головне вимагає від залежного іменного слова певної відмінкової або прийменниково-відмінкової форми, незмінної за будь-якої зміни форми опорного слова [1: 3; 21: 67], тобто керування аналізують у морфологічній площині, вважаючи, що кожна відмінкова і прийменниково-відмінкова форма іменників або їхніх еквівалентів поєднана з опорним словом підрядним зв'язком керування.

Суть другого підходу полягає у «звуженні» обсягу поняття 'керування' та врахуванні семантико-синтаксичних особливостей. Започаткувавши таке трактування явищ ке-

© В.М. ФУРСА, 2017

рування, О.О. Потебня зазначив: «Щоб поняття керування не перейшло в туман, потрібно розуміти під ним тільки ті випадки, коли відмінок додатка визначається формальним значенням доповнюваного... Якщо ж доповнюване саме по собі не вказує на відмінок додатка, то про керування не може і йтися» [17: 120]. Цей підхід до кваліфікації граматичного керування реалізовано в працях І.І. Слинька [18: 36—42], М.Ф. Кобилянської [9; 10], І.Р. Вихованця [2; 3], А.П. Загнітка [8: 397—399] та інших дослідників. Зокрема, І.Р. Вихованець поглибив і уточнив міркування своїх попередників на основі тісного зв'язку валентності та явищ керування, витлумачивши керування як «форму (спосіб) підрядного зв'язку, що стосується значеннєво передбачуваної опорним словом сполучуваності непрямих відмінків іменників без прийменників і з прийменниками» [2: 37], тобто семантичним підґрунтям керування він визнав семантико-синтаксичну валентність, яка окреслює межі керування тільки тими залежними компонентами, що їй вимагає лексико-граматична природа опорного слова [3: 78].

Характерно, що в кожного дієслова є свій набір залежних іменників з конкретно-предметними (непредикатними) значеннями, або своя валентна рамка, що зумовлено лексичним значенням дієслова та його належністю до певного семантичного типу предиката. Зауважимо, що дієслова однієї лексико-семантичної групи мають свій типовий набір залежних компонентів з різними семантичними функціями. Зважаючи на це, у пропонованій статті ставимо за мету — подати типи валентно зумовлених керуваних компонентів, залежних від дієслів таких найуживаніших лексико-семантичних груп, як дієслова руху / переміщення, конкретної фізичної дії, дієслова зі значенням 'давання', 'писання', 'повідомлення', 'мовлення', дієслова із загальним локативним значенням, дієслова чуттєвого сприймання тощо і на основі цього представити типологію дієслівного керування. Спіратимемося на найновіші дослідження українських граматистів, на свої спостереження за виявами граматичного керування під час укладання «Словника дієслівного керування» [11]. Наголосимо, що в українському мовознавстві, зокрема в монографії «Теоретична морфологія української мови», зроблено першу спробу розподілити основні лексико-семантичні групи дієслів між шістьма валентними класами, тобто залежно від кількості їхніх валентних позицій [6: 269—272].

У сучасній функціональній граматиці переважно виділяють такі семантико-синтаксичні функції керуваних компонентів: об'єкта, адресата, інструменталія та локатива [2; 3; 6; 7; 8; 12; 13; 15]. Основним із-поміж них є, звичайно, об'єктне значення. Тип значення визначає силу керування, яке може бути сильним, напівсильним, напівслабким та слабким. Сильним керуванням пов'язаний із дієсловом залежний від нього іменниковий компонент на позначення об'єкта дії, а також об'єкта стану, об'єкта процесу тощо, напівсильним — іменниковий залежний компонент, що називає адресата дії, напівслабким — залежний іменниковий компонент, що конкретизує різні параметри локатива, слабким — залежний іменниковий компонент з інструментальним значенням [3: 79—82].

В українському мовознавстві усталилося три підходи до диференціації об'єктних значень: 1) залежно від семантичної класифікації предикатів [3: 118; 13: 174—175; 12: 145—150; 20: 194]; 2) залежно від семантики предиката, але з опертям на власну семантику об'єкта [18; 8: 611—612]; 3) залежно від облігаторності / факультативності об'єктного значення у валентній рамці предиката [12: 177; 15: 42]. На нашу думку, класифікація об'єктних значень має враховувати всі три підходи, проте основним критерієм розмежування валентно зумовлених дієсловом об'єктів є їхня облігаторна чи факультативна позиція, що вможлиблює виокремлення кількох об'єктних значень, властивих валентній рамці того самого дієслова. Облігаторним семантично передбачуваним дієсловом керованим іменниковим компонентом, що має обов'язковий вияв у мовленні, є власне-об'єкт (за іншою термінологією — прямий об'єкт [4: 10; 16: 43; 18: 22]) — предмет або істота, на які безпосередньо спрямовано дію або поширюється процес чи стан, репрезентований дієсловом. Спеціалізованим морфологічним засобом вираження власне-об'єкта є знахідний безприйменниковий. Інші об'єктні значення, що також прогнозовані семантикою дієслів, проте їх можна легко вилучити з контексту без істотних змін у його змісті, є факультативними іменниковими компонентами, до яких зараховуємо: об'єкт обмеження, об'єкт уточнення, деліберативний об'єкт, об'єкт приєднання, об'єкт віддалення та ін., а також об'єктні значення синкретичного типу, зокрема просторовий об'єкт, об'єкт-знаряддя, об'єкт-засіб, об'єкт-речовина тощо.

Адресатне значення виражають керовані компоненти, що називають особу або іншу істоту, на користь або на шкоду якої відбувається дія. Спеціалізованим морфологічним засобом вираження цього значення є давальний безприйменниковий, а його морфологічними варіантами — прийменниково-відмінкові форми *для + родовий* та *до + родовий*.

Локативні значення диференційовано на 3 типи: 1) власне-локативне — значення статичної локалізації (місцеперебування); 2) динамічні значення напрямку руху — вихідний пункт руху / переміщення та кінцевий пункт руху / переміщення; 3) динамічне значення шляху руху / переміщення. Засобами вираження керованих іменникових компонентів з локативним значенням слугують місцевий як спеціалізований відмінок локативної функції, а також орудний, знахідний, родовий і давальний відмінки. «У системі відмінків, — зауважує О.Г. Межов, — місцевий і орудний закріплені здебільшого для вираження просторових орієнтирів-предметів статичної локалізації, а знахідний і давальний — для вираження просторових орієнтирів-предметів динамічної локалізації. Родовий відмінок як морфологічний варіант локативної синтаксеми посідає проміжне місце, широко вживаючись на позначення як статичної, так і динамічної локативності» [12: 233—234]. Зазначимо, що повний набір локативів у мовленні може обтяжувати речення, а тому трапляється зрідка.

У межах значення інструментальності виокремлено два різновиди: знаряддя дії — конкретний предмет, використовуваний для успішного

завершення дії, та засіб дії — істоти, механізми, засоби зв'язку та допоміжні предмети й матеріали, за допомогою яких суб'єкт реалізує дію, рух. Спеціалізованим морфологічним засобом вираження інструментального значення є орудний безприйменниковий.

Як було зазначено вище, дієслова певної лексико-семантичної групи мають свій типовий набір залежних компонентів з різними семантичними функціями, що й продемонструємо на прикладі деяких найпоказовіших груп.

Дієслова руху / переміщення об'єднують дві підгрупи: 1) дієслова зі значенням односпрямованого та різноспрямованого руху: *бігати, бігти, блукати, бродити, йти, їздити, їхати, лазити, летіти, лізти, літати, плавати, пливти, повзати, повзти, ходити* тощо; 2) дієслова зі значенням односпрямованого та різноспрямованого переміщення: *везти, вести, водити, возити, знати, котити, нести, носити, тягати, тягти* та ін. Дієслова руху та дієслова переміщення валентно детермінують різну кількість керованих іменникових компонентів, причому одні з яких є спільними для обох підгруп, а інші — ні.

Дієслова переміщення семантично передбачають найбільшу кількість залежних іменників — у типових виявах шість іменників. Основним, значеннєво зумовленим цими дієсловами є керований іменниковий компонент із семантичною функцією власне-об'єкта дії, що може позначати конкретний предмет чи істоту, напр.: *Невеликий **тягар** звичайно **носять** просто в руках, як, наприклад, **відро** з водою, **гличик**, **кошик** тощо; **тяжчі речі** **носять** на плечах (**коромисло** з відрами), а ще **тяжчі** — **найчастіше** на спині (**мішки, цеглу, барила** з чим-небудь) (Ф. Вовк); *Раз увечері зимою У одній свитині **Іде боса титарівна** **І несе дитину*** (Т. Шевченко). Префіксальні дієслова переміщення вимагають не тільки знахідного безприйменникового власне-об'єкта, а й власне-об'єкта у формі родового партитивного, який указує на те, що предмет лише в певній своїй частині підлягає дії, напр.: *Мати **принесла** перед світанком **хліба** з села* (О. Бердник); [Мокрина до Миколи:] *Я знала, що в тебе нема ні **шматка**, ні **скибки хліба**, і оце **привезла** тобі **хліба, води й риби*** (І. Нечуй-Левицький); ***Завіс** [Олексій] **цегли та цементу** на **подвір'я старої хати*** (Люко Дашвар).*

Безпрефіксні дієслова руху семантично не зумовлюють уживання керованого іменникового компонента із функцією власне-об'єкта, тоді як префіксальні можуть прогнозувати залежний іменник у формі знахідного безприйменникового, який кваліфікуємо як керований компонент із синкретичним об'єктно-просторовим значенням, пор.: ***Максим устав, перейшов** **дорогу** й **потягся** в морок **навмання*** (Іван Багряний); *І я одної ночі **переплив** човником **ріку** та й собі — у **лози*** (В. Дрозд).

Як дієслова руху, так і дієслова переміщення семантично передбачають ще один типовий керований іменник із функцією об'єкта, що є факультативним і має такі значеннєві різновиди, як об'єкт обмеження та просторовий об'єкт. Зокрема, об'єкт обмеження, виражений прийменниково-відмінковою формою *за* + орудний, зумовлюють дієслова різноспрямованого

руху та різноспрямованого переміщення, напр.: [Хлопець:] *Павлінко! А пригадай, як ми бігали за метеликами* (У. Самчук); *Старий ходив по площі з мотузом, хлопці носили за ним коли* (А. Чайковський). Якщо ж такий керований іменниковий компонент детермінують дієслова односпрямованого руху та дієслова односпрямованого переміщення, то прийменниково-відмінкова форма реалізує семантику шляху руху, ускладнену об'єктним відтінком, пор.: *За возиком бігла кішка й нявчала* (Ю. Яновський); *А за сальми несе в простягнутих руках дідову скрипку богомаз Тодор* (С. Тельнюк). Синкретичне об'єктно-просторове значення виражають також прийменниково-відмінкові форми *до + родовий, від + родовий*, якщо об'єктну функцію виконують іменники — назви осіб, пор.: *...гостей мали везти до гетьмана на обід* (А. Кашенко); *І сказав [гонець], що їде від гетьмана* (Ю. Мушкетик).

Другим типовим, значеннево детермінованим дієсловами переміщення є керований іменниковий компонент із функцією адресата дії, виражений давальним безприйменниковим та його морфологічними варіантами — *для + родовий* та *до + родовий*, напр.: *Везе Марко Катерині сукна дорогого, а батькові шитий пояс* (Т. Шевченко); *Віз [Петро] матусі гарну хустку. Чоботи для тата., Брошку для сестрички* (С. Олійник); *...до дружини козак віз усе своє добро одним конем* (О. Середюк). Дієслова руху значеннево не зумовлюють керованих іменникових компонентів із функцією адресата дії.

Як дієслова переміщення, так і дієслова руху семантично прогнозують типові керовані іменникові компоненти з функцією динамічних локативів:

— локатив — вихідний пункт руху / переміщення, морфологічним виразником якого слугують прийменниково-відмінкові форми *з + родовий, від + родовий, з-за + родовий, з-поза + родовий, з-під + родовий* тощо, де прийменники позначають різну локалізацію вихідного пункту руху / переміщення, а форма родового — значення спрямування, напр.: *І носили торф, мул, чорнозем аж із луку, з лощини* (В. Близнець); *Везуть греки тобі з-за моря свої плоди* (П. Загребельний); *...бабусі узвозом від храму несли в сніжнопаперових кульках свічки* (Є. Пашковський);

— локатив — кінцевий пункт руху / переміщення, роль якого виконують прийменниково-відмінкові форми *до + родовий, у / в + знахідний, на + знахідний, за + знахідний, під + знахідний* та ін., напр.: *І батько бере Володька на руки, несе до хати* (У. Самчук); *Він [чоловік] ...саджав між того добра шестилітню Марію і їхав на луку* (В. Дрозд); *Везуть Марусю за далекі гони, за сиве море тої ковили* (Л. Костенко); *...несподівано випав невеликий клаптик паперу й... залетів під лавку* (М. Старицький);

— локатив — шлях руху / переміщення, семантику якого виражають орудний безприйменниковий та прийменниково-відмінкові форми *по + місцевий, через (крізь) + знахідний, повз + знахідний, між (поміж) + орудний, між (поміж) + родовий, уздовж / вздовж + знахідний* тощо, напр.: *Людочку вели [прикордонники] спочатку пероном, тоді мостом через усі платформи,*

тоді *вулицею* до приміщення вокзалу, потім довгими *лабіринтами* вокзальної будівлі (Н. Доляк); *Пливе човен по Дунаю Один за водою* (Т. Шевченко); *Звечора дівчата ...воду повз їхній двір носили* (В. Дрозд); *Рибалки тягнуть уздовж берега широку сіть* (В. Рутківський); *Вони бігали поміж дубів і копиць, та не міг уже Самійло втекти від діда* (О. Довженко). Безпрефіксні дієслова різноспрямованого руху та дієслова різноспрямованого переміщення зумовлюють, крім названих, ще й такі прийменниково-відмінкові форми вираження шляху руху / переміщення, як *навколо* (*довкола, круг, кругом*) + *родовий, біля* (*коло*) + *родовий*, пор.: *Сергій ...ходив навколо вогнища* (І. Білик); *Почали бігати [дяк з хлопцем] кругом стола* (С. Васильченко); *Старий мій знову зажурився, Ходив довгенько коло хати* (Т. Шевченко).

Типовим, значеннево детермінованим як дієсловами руху, так і дієсловами переміщення є керований іменниковий компонент із функцією засобу руху / переміщення, або інструменталія, що його виражає орудний безприйменниковий та його функціональні еквіваленти *на* + *місцевий* та *у / в* + *місцевий*, напр.: *І несуть, і везуть мажарами та гарбами і овочі, і борошно, і виноград* (З. Тулуб); *Попереду їхав конем великий київський князь* (І. Білик); *На Владиковому човні міг пливати тільки Дзвонар* (В. Малик); *На коні їде, а коня шука* (Укр. присл.); *...несуть люди воду у відрах, у великих кухлях, глечиках для вмивання, в бляшаних коритах* (В. Винниченко).

Дієслова конкретної фізичної дії, що є найпоширенішою і широко-вживаною підгрупою прямо-перехідних дієслів, означають конструктивні або деструктивні дії особи, спрямовані на предмет. До них належать дієслова творення та окремих видів діяльності (*будувати, варити, клеїти, ліпити, майструвати, мурувати, пекти, плести, споруджувати, ткати, шити, голити, жати, клепати, косити, молоти, орати, пасти, пиляти, полоти, прасувати, прати, сапати, тесати* і под.), дієслова, що вказують на вищий або нижчий ступінь інтенсивності дії, спрямованої на об'єкт (*бити, в'язати, гнути, горнути, гребти, гризти, дерти, клювати, кусати, ловити, мазати, мити, палити, терти, чистити* і под.), дієслова з деструктивним значенням (*колоти, ламати, рвати, різати, рубати, руйнувати, шматувати* тощо), дієслова зі значенням 'зіткнення, контакту, дотику' (*брати, взяти, держати, обіймати, смикати, торкати, тримати, хапати* і под.) тощо. Типовим, значеннево передбачуваним дієсловами конкретної фізичної дії є керований компонент із семантичною функцією власне-об'єкта дії, роль якого виконують іменники — назви конкретних предметів або істот у формі знахідного безприйменникового, напр.: *Чи жиха дуже вправно будувала малесеньке, але міцне гніздечко* (О. Іваненко); *Вони [хлопці] копали гончарську глину й ліпили з неї горшки, полумиски, ступки, коліщата, молотки* (У. Самчук); *То не вітер, то не буйний, Що дуба ламає* (Т. Шевченко). Морфологічними варіантами знахідного безприйменникового слугують родовий партитивний та родовий у заперечних конструкціях, пор.: — *Мати ж моя мила, Де Настусю діла? — Пішла до криниці Черпати водиці* (П. Чубинський); *Не їв, то й ложок не буду мити* (Укр. присл.).

Другим типовим, значеннево зумовленим дієсловами конкретної фізичної дії є керований іменниковий компонент із функцією знаряддя дії, виражений орудним безприйменниковим та його морфологічними варіантами *через (крізь) + знахідний, за допомогою + родовий, на + місцевий*, напр.: *Трактором орати — не лопатою копати* (Укр. присл.); *Мати цідила молоко крізь чистий полотняний рушник* (Гр. Тютюнник); *...переклади він [батько] друкував на машинці* (Л. Костенко).

Дієслова 'творення' значеннево зумовлюють уживання замість іменника — назви знаряддя дії керований іменник із семантикою засобу дії, що позначає речовину або матеріал, з яких щось виготовляють. Морфологічним виразником такого іменникового компонента є прийменниково-відмінкова форма з *(із) + родовий*, напр.: *А Йосип заходився хату із очерету будувати* (Т. Шевченко); *...батько змайстрував літака з дерева, а крила — з напнутого полотна* (В. Дрозд).

Деякі дієслова конкретної фізичної дії з деструктивним значенням з префіксом *від-*, що вказує на відокремлення частини від цілого (*відбити, відколоти, відламати, відрізати, відрубати* й под.), зумовлюють, крім керованих компонентів із функціями власне-об'єкта дії та знаряддя дії, ще один залежний іменник із семантикою об'єкта, що виражений прийменниково-відмінковою формою *від + родовий* та називає предмет як ціле, пор.: *Підірване вибухами каміння вони [чоловіки] передусім відламували міцними ломами від породи* (Гордій Коцюба); *Половець ...ножем відрізає від пояса прикрашеного сріблом і самоцвітами князівського меча* (В. Малик).

Дієслова зі значенням 'дотику' керують, крім іменникових компонентів із функціями власне-об'єкта дії та знаряддя дії, ще одним залежним іменником, що має об'єктне значення, яке кваліфікуємо як об'єкт обмеження, виражений прийменниково-відмінковою формою *за + знахідний*, напр.: *Рудий дядько хотів ухопити мене рукою за підборіддя* (Ю. Мушкетик); *Гаврило смикає батька за рукав* (Г. Тютюнник).

Дієслова зі значенням 'давання' (*вручати, давати, дарувати, дати, надсилати, позичати* і под.) та дієслова зі значенням 'писання' (*дописувати, написати, писати, підписувати* і под.) валентно зумовлюють три типові залежні іменники із семантичними функціями: 1) власне-об'єкта дії, напр.: *Юрко почервонів: уперше в житті дарував квіти дівчині* (В. Малик); *Лясков писав листи всім дівчатам, знімки яких подибував у журналах чи газетах* (П. Загребельний). Дієслова *давати, брати, позичати*, ужиті зі значенням 'дати / взяти що-небудь на певний час', реалізують це значення переважно в поєднанні з іменниками у формі родового темпоральної партитивності, що називають об'єкти, поділ яких на частини з погляду повного або часткового охоплення дією неможливий, пор.: *На екзамен Антоцько позичив чобіт і пішов* (А. Свидницький); 2) адресата дії, напр.: *І тоді Жуковський написав юнакові коротеньку заспокійливу записку* (О. Іваненко); *Для дорогого товариша чортзна-що не дають* (Укр. присл.); *...сів він [Троянда] і написав листи до дівчини, до батька, матері* (А. Тесленко); 3) інструменталія, але для дієслів 'писання' — це переважно керований

іменник із семантикою знаряддя дії, а для дієслів ‘давання’ — і засобу, і знаряддя дії, пор.: *Він [філософ] сидів і паличкою писав щось на землі* (А. Костецький); *Якби мати знала, яка в дочки біда, Вона б передала горобчиком хліба.., синичкою солі* (Укр. нар. пісня).

Дієслова ‘повідомлення’ (*інформувати, передавати, переказувати, повідомляти, сповіщати* та ін.) та дієслова ‘мовлення’ (*говорити, казати, оповідати, розповідати* і под.) значеннево детермінують два типові залежні компоненти із семантичною функцією об’єкта: а) власне-об’єкт, представлений знахідним безприйменниковим, родовим квантитативної партитивності та родовим у заперечних конструкціях, напр.: *Ясь повідомив ще одну невтішну новину* (Ю. Винничук); *А скільки оповідали казок, страхів, небилиць* (У. Самчук); [Кассандра:] *Ні, Гелено, неправди я не можу говорити* (Леся Українка); б) деліберативний об’єкт, виражений прийменниково-відмінковою формою *про* + *знахідний* та її функціонально-стильовим еквівалентом *за* + *знахідний*, пор.: *Місцеві ради зобов’язані інформувати населення про аварію, стихійне лихо.., можливе порушення екологічної безпеки та про вжиті заходи щодо ліквідації їх наслідків* (Водний кодекс України); *Григорій на прохання Грицькове похмуро розповідав про інші краї, про інші ліси, про степи широкії, як море. Про весну з жайворонками.., про перепілок у пшеницях, про всяку всячину* (Іван Багряний); *Левко Гнатович розказав за свого батька, за матір* (І. Нечуй-Левицький).

Другим типовим, семантично прогнозованим дієсловами ‘повідомлення’ та дієсловами ‘мовлення’ є керований іменниковий компонент із функцією адресата дії, напр.: *Ще вчора повідомила [Люся] батькам телефоном, що приїздить* (Н. Доляк); *Людство й не помітило, як перестало створювати казки і навіть розповідати їх дітям на ніч* (Л. Костенко); *Я потім хотів згадати, що ж ми говорили людям, що люди говорили нам* (М. Бажан).

Дієслова ‘повідомлення’, на відміну від дієслів ‘мовлення’, зумовлюють ще й третій типовий керований іменниковий компонент — інструменталь, виражений орудним безприйменниковим та прийменниково-відмінковими формами *по* + *місцевий* та *за допомогою* + *родовий*, напр.: ... *повідомили про нього [загін] голубиною поштою* (О. Палійчук); ... *долинули слова диктора — по телевізору повідомляли програму передач на завтра* (В. Савченко); *За допомогою радіо військові на передовій зможуть передавати вітання своїм рідним та близьким* (5-й канал, 01.03.2016). Ще одним специфічним засобом вираження інструменталю є прийменниково-відмінкова форма *через* + *знахідний*, що позначає посередництво особи, за допомогою якої суб’єкт виконує дію, пор.: — *Моя сестра, — повідомив він [чоловік] через перекладача* (О. Гончар); *Вчора переказувала їй [Анні] мама через старого Петра, аби забігла додому* (О. Кобилянська). Інструментальне значення посередництва можуть виражати не тільки іменники — назви осіб, а й іменники — назви інших предметів, напр.: ... *повідомляти через засоби масової інформації про епідемічну ситуацію* (Закон України «Про захист населення...»).

Дієслова чуттєвого сприймання (*бачити, нюхати, слухати* і под.) значеннєво зумовлюють два типові керовані іменникові компоненти із функціями: 1) власне-об'єкта, напр.: *Любив [Михайло] слухати співи пташині навесні* (О. Бердник); *Лісом ішов, а дров не бачив* (Укр. присл.). Лексико-граматична природа дієслів зорового сприймання (*дивитися, глянути, позирати* тощо) вимагає також залежного іменника із семантичною функцією об'єкта, роль якого виконує прийменниково-відмінкова форма *на* + *знахідний*, пор.: *Ой гляну я, Подивлюся на той степ, на поле* (Т. Шевченко); 2) інструменталія, морфологічним засобом вираження якого є прийменниково-відмінкові форми *у / в* + *знахідний*, *через (крізь)* + *знахідний*, *за допомогою* + *родовий*, *по* + *місцевий*, напр.: *Дивився [Богдан] крізь душник у зоряну далеч і ніби вдихав пахощі всесвіту* (О. Гончар); *Він [святий] у 1764 році... спостерігав затемнення Сонця за допомогою астрономічного годинника, квадранта із зоровою трубою та мікрометром, а також телескопа Ньютона* (Живий журнал, 27.05.2013); *...дивитися балет по телевізору і слухати по радіо класичну музику* (Анатолій Дністровий).

У сучасній українській мові більшість дієслів стану та дієслів процесу значеннєво зумовлюють один типовий керований іменниковий компонент. Зокрема, дієслова із загальним локативним значенням (власне-локативні) (*бути, перебувати, розташовуватися, опинятися* та ін.) та дієслова, які, крім загального локативного значення, виражають просторову позицію предмета (*лежати, висіти, сидіти, стояти* тощо) валентно детермінують типовий керований іменниковий компонент із семантичною функцією власне-локатива (місцеперебування), морфологічним виразником якого слугують прийменниково-відмінкові форми:

— місцевого відмінка: *в / у* + *місцевий*, *на* + *місцевий*, *по* + *місцевий*, напр.: *В тому гаю два голуби були і як брати любесенько жили* (Л. Глібов); *Не встиг Омелько отямитися, як опинився в просторому льосі* (Ю. Винничук); *Висить свічадо на голій стіні* (Леся Українка);

— орудного відмінка: *за (поза)* + *орудний*, *між (поміж)* + *орудний*, *над* + *орудний*, *перед (переді)* + *орудний*, *під (піді)* + *орудний*, *поряд з* + *орудний*, напр.: *...повернув знову ліворуч і праворуч, та опинився я перед огорожею, і не зміг їхати далі* (О. Захарченко); *Над каміном, і в простінку над диваном, і над письмовим столом висіли в овальних рамах потемнілі від часу портрети* (З. Тулуб); *Пилипко лежав... між іншими бранцями* (В. Бандурак); *Під явором зелененьким лежав козак молоденький* (Укр. нар. пісня);

— родового відмінка: *біля (коло, поруч)* + *родовий*, *між (поміж)* + *родовий*, *серед (посеред)* + *родовий*, *навколо (довкола, круг, кругом)* + *родовий*, *проти (навпроти, напроти, супроти)* + *родовий*, *ліворуч від* + *родовий*, *праворуч від* + *родовий*, *ліворуч* + *родовий*, *праворуч* + *родовий*, *уздовж (вздовж, вповдовж)* + *родовий* тощо, напр.: *Блукаючи Кураївкою, Ягнич і сам незчувсь, як опинився біля дитсадка* (О. Гончар); *Стоїть Катря серед поля, дала сльозам волю* (Т. Шевченко); *Дітвора сиділа кругом дзвона* (І. Нечуй-Левицький); *Данило... опинився навпроти Ярини* (Д. Білий); *Я стояв неподалік від столика* (Ю. Мушкетик); *Чоловік стояв осторонь від усіх* (В. Малик).

Дієслова зі значенням 'сподівання' (*сподіватися, ждати, очікувати, чекати* тощо) семантично детермінують типовий керований іменниковий компонент із функцією власне-об'єкта, роль якого недиференційовано виконують три форми — родовий безприйменниковий, знахідний безприйменниковий та прийменниково-відмінкова форма *на* + *знахідний*, пор.: *Печальний шлють очі погляд у сірі безодні, кличуть пристрасно, ждуть сонця, привіту, далекої ласки — і нема їх* (Г. Хоткевич); *Ми чекаємо машину* (Ю. Яновський); *Вони усе чогось шукають, вони усе на когось ждуть* (В. Сосюра). Дієслова, які виражають бажання (*бажати, жадати, хотіти* і под.), прагнення (*потребувати, прагнути, шукати* та ін.) так само, як і дієслова зі значенням 'сподівання', семантично прогнозують один типовий керований іменниковий компонент із функцією власне-об'єкта, але його здебільшого виражає родовий безприйменниковий, зрідка — знахідний безприйменниковий, поодинокі — інфінітив, пор.: *Серце моє трудне, Чого ти бажася, що в тебе болить?* (Т. Шевченко); *...я, може, хочу іномарку меланжевого кольору* (Л. Костенко); *З великими труднощами встановили чергу для тих, хто бажав висловитися* (О. Донченко). Валентно зумовлене керування різними відмінковими та прийменниково-відмінковою формами свідчить про зрушення в системі дієслівного керування сучасної української мови та тенденцію до конкурування форм родового і знахідного під час вираження об'єктних відношень.

Дієслова зі значенням 'сприяння' (*вірити, довіряти, дозволяти, допомагати, дякувати, радіти* і под.) і 'несприяння' (*забороняти, заважати, заздирити, заперечувати, перешкоджати* і под.) валентно зумовлюють уживання типового керованого компонента із семантичною функцією власне-об'єкта, морфологічним виразником якого слугує давальний відмінок, утворений внаслідок нейтралізації адресатно-цільової семантики й переміщення в позицію сильнокерованого знахідного відмінка [5: 111; 6: 73], пор.: *Дружина кухарює, а маленька Наталочка допомагає матері, а деколи — й батькові* (О. Гончар); *Ніхто не завадив Беаті, не перешкодив їй* (П. Угляренко).

Дієслівні лексеми на позначення керівництва, володіння (*завідувати, керувати, орудувати* тощо), позитивного чи негативного ставлення до об'єкта (*гордитися, захоплюватися, пишатися, цікавитися* і под.) значеннево зумовлюють типовий керований іменниковий компонент із семантичною функцією власне-об'єкта, морфологічним репрезентантом якого слугує орудний безприйменниковий, напр.: *...володіти своїм городом, своїми багатствами, угіддями, людом* (П. Загребельний); *...умів та кож цей артист орудувати косою, вилами, ціпом* (О. Довженко); *Аркадій Михайлович цікавився звичайними дубами, грабом, осикою, березою, яблунями, грушами, вишнями й черешнями* (Микола Трублаїні). На думку М.Я. Плющ, вторинна функція орудного об'єкта виникла в процесі його синтаксизації: «втрата одних значень (наприклад, асоціативного) або заміні іншими (адвербіальних — об'єктними і суб'єктними)» [16: 54—55].

Отже, до типів валентно зумовлених керованих зараховуємо тільки значеннево залежні від дієслова компоненти із семантичними функціями

об'єкта, адресата, інструменталія (знаряддя чи засобу дії) та локатива (місцеперебування, вихідний і кінцевий пункти руху, шлях руху).

Дієслова різних лексико-семантичних груп в українській мові досить неоднорідні за кількісним та якісним складом своїх типових керованих іменникових компонентів, що спричинено неоднаковою їхньою валентністю. Кожна лексико-семантична група дієслів має сталий, типовий набір керованих компонентів, а її підгрупи, крім цього типового набору, мають ще й додаткові керовані компоненти. Максимальну кількість типових керованих компонентів виявляють дієслова руху / переміщення, вони належать до багатовалентних. У типових виявах ці дієслова можуть налічувати п'ять — шість керованих компонентів. Середньовалентні дієслова конкретної фізичної дії, дієслова зі значенням 'давання', 'писання', 'повідомлення', 'мовлення' значеннєво зумовлюють у типових виявах два — три керовані компоненти. Кількісно обмеженими й однотипними є керовані компоненти, детерміновані дієсловами стану та дієсловами процесу, тому що за своїми валентними характеристиками вони є маломісними.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Булаховський Л.А. Синтаксис (зв'язки) другорядних членів речення. Відмінкова залежність (керування). Безпосереднє (безприменникове) керування / Л.А. Булаховський. — К. : Рад. школа, 1959. — 35 с.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І.Р. Вихованець. — К. : Либідь, 1993. — 368 с.
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1992. — 224 с.
4. Вихованець І.Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1971. — 120 с.
5. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1987. — 232 с.
6. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. — К. : Університет. вид-во «Пульсари», 2004. — 400 с.
7. Городенська К.Г. Керовані другорядні члени речення і валентність предиката / К.Г. Городенська // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Мовознавство : зб. наук. статей. — Чернівці : Рута, 2003. — С. 260—263.
8. Загнітко А.П. Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис / А.П. Загнітко. — Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. — 992 с.
9. Кобилянська М.Ф. Дієслівне керування в українській мові : [навч. посіб.] / М. Ф. Кобилянська. — Чернівці, 1975. — 32 с.
10. Кобилянська М.Ф. Керування як тип підрядного зв'язку в українській мові : [навч. посіб.] / М.Ф. Кобилянська. — Чернівці, 1978. — 52 с.
11. Колібаба Л. Словник дієслівного керування / Лариса Колібаба, Валентина Фурса. — К. : Либідь, 2016. — 656 с.
12. Межов О.Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць / О.Г. Межов. — Луцьк : Волинський нац. ун-т імені Лесі Українки, 2012. — 464 с.
13. Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій / М.В. Мірченко. — 2-е вид., переробл. — Луцьк : РВР «Вежа» Волинського держ. ун-ту імені Лесі Українки, 2004. — 393 с.
14. Огієнко І. Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних / Іван Огієнко. — Жовква : Друкарня оо. Василян, 1934. — 156 с.
15. Пасічник І.А. Категорія валентності предикативних прикметників / І.А. Пасічник. — Луцьк : РВР «Вежа» Волинського держ. ун-ту імені Лесі Українки, 2006. — 183 с.

16. Плющ М.Я. Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення : [навч. посіб.] / М.Я. Плющ. — К. : Вища школа, 1986. — 175 с.
17. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А. Потебня. — М. : Учпедгиз, 1958. — Т. 1—2. — 536 с.
18. Слинко І.І. Історія об'єктних зворотів української мови : [навч. посіб.] / І.І. Слинко. — Чернівці, 1969. — 107 с.
19. Степаненко М.І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення / М.І. Степаненко. — К., 1997. — 218 с.
20. Степаненко Я.М. Диференціація об'єктного значення в семантико-синтаксичній структурі речення : дис... канд. філол. наук / Ярослав Миколайович Степаненко. — К., 2008. — 237 с.
21. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / [за заг. ред. І.К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1972. — 515 с.

Статтю отримано 03.10.2017

Valentyna Fursa

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

LEXICAL-SEMANTIC TYPOLOGY OF VERBAL CONTROL IN THE UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

The article describes the main approaches to the interpretation of grammatical government in the modern Ukrainian linguistics. On the basis of the valence, there are analysed typical sets of valence-determined governed components dependent on the verbs of the most representative lexical-semantic groups, in particular, verbs of motion/movement, specific physical action, giving, writing, communication, speech, hope, general localization, sense perception, management, possession and others. According to such sets of governed components, a typology of verbal government is suggested. The factors influencing the quantitative and qualitative composition of typical governed nouns are defined.

The valence-determined government makes it possible to consider governed only notional verbally dependent components with semantic functions of the object, the addressee, the instrument (tool or means of action) and the locality (location, initial and end points of the motion, path of motion).

The verbs of different lexical-semantic groups in the Ukrainian language are quite heterogeneous in terms of the quantitative and qualitative composition of their typical governed nominative components, which is caused by the different valence. Each lexical-semantic group of the verbs has a steady, typical set of governed components, and its subgroups apart from this typical set also have additional governed components. The maximum quantity of typical governed components is shown by the verbs of motion/movement, they belong to multivalent ones. In typical expressions these verbs can have up to six governed components. The mid-valent verbs of a specific physical action, verbs with the meaning of 'giving', 'writing', 'communication', 'speech' semantically determine two or three governed components in the typical manifestations. The governed components determined by the verbs of the state and the verbs of the process are quantitatively limited and homogeneous because such verbs valence characteristics are small-capacity.

Keywords: *verbal government, valence of the verb, lexical-semantic group of verbs, governed noun, object, addressee, instrumental, locative, case form, prepositional-case form.*